

PRIRUČNIK KRITIKE

Priručnik kritike

PRIREDILI

Marjan Ivković • Željko Radinković

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU

2023

Priručnik kritike

Biblioteka

DISPUT

ZA IZDAVAČA

dr Gazela Pudar Draško

PRIREDILI

Marjan Ivković • Željko Radinković

RECENZENTI

Sanja Milutinović Bojanić (SVEUČILIŠTE U RIJECI)

Una Popović (UNIVERZITET U NOVOM SADU)

Damir Smiljanić (UNIVERZITET U NOVOM SADU)

© Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2023.

Sadržaj

- 9 Marjan Ivković i Željko Radinković
Uvod
- 15 Željko Radinković i Ivan Nišavić
Dijalog i kritika
- 39 Predrag Krstić
Prosvetiteljska kritika
- 71 Igor Cvejić, Olga Nikolić i Željko Radinković
Transcendentalna kritika
- 99 Predrag Krstić
Kritički racionalizam
- 127 Đorđe Hristov, Mark Losoncz i Ivica Mladenović
Istorijsko-materijalistička kritika
- 157 Igor Cvejić, Đorđe Hristov,
Predrag Krstić i Andrea Perunović
Škola sumnje
- 191 Filip Balunović, Marjan Ivković i Natascha Schmelz
Kritička teorija društva
- 231 Aleksandra Knežević, Katarina Lončarević
i Adriana Zaharijević
Feministička kritika znanja

- 263 **Dorđe Hristov, Adriana Zaharijević i Zona Zarić**
Gospodari i robovi: kritika zasnovana na klasi,
rasi i rodu
- 295 **Aleksandar Ostojić, Milan Urošević i Andrea Perunović**
Kritika u strukturalizmu i poststrukturalizmu
- 331 **Damir Zejnullahović i Đorđe Hristov**
Postkolonijalna kritika
- 355 **Milica Resanović i Srđan Prodanović**
Poreklo i priroda kritičkog u kritičkom realizmu
- 385 **Srđan Prodanović i Aleksandra Knežević**
Kritički aspekti pragmatizma
- 421 **Marjan Ivković i Ana Lipij**
Jezičko-pragmatička kritika
- 465 **Ivica Mladenović, Dušanka Milosavljević i Zona Zarić**
Kritička sociologija
- 495 **Marija Mandić i Ana Kuzmanović Jovanović**
Kritičke studije diskursa
- 537 **Stefan Janković**
Šta se zbiva posle? O postkritici
i akritičkim perspektivama
- 581 **Indeks imena i pojmova**

Kritičke studije diskursa

Marija Mandić*

Ana Kuzmanović Jovanović†

Šta su kritičke studije diskursa?

Kritičke studije diskursa (dalje: KSD; eng. *Critical Discourse Studies* — CDS) obuhvataju teorije, metode i prakse u kritičkoj analizi društvene nejednakosti i (zlo)upotrebe društvene moći koji se konstruišu, (re)produkuju ili osporavaju putem diskursa (Van Dijk 2015; Wodak, Meyer 2016).¹⁴⁰ KSD su počele da se koriste kao alternativa opšteprihvaćenom nazivu „kritička analiza diskursa” (eng. *Critical Discourse Analysis* — CDA), jer je potonji sugerisao, kako navodi Van Dijk (2015), da se radi o posebnoj metodi unutar analize diskursa. Upravo ova terminološka intervencija ukazuje da ne postoji jedna teorija i metoda unutar KSD-a, već mnoštvo njih koje dele kritički pristup u istraživanju dijalektičkog odnosa diskursa i društva. O KSD-u je stoga bolje govoriti kao o programskom usmerenju, školi ili

* Marija Mandić: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

† Ana Kuzmanović Jovanović: Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu.

¹⁴⁰ Skraćenicu KSD za kritičke studije diskursa uvodimo prvi put u ovom radu.

paradigmi koja svoje poreklo nalazi prvenstveno u lingvistici, a nastaje u spoju kritički orijentisanih lingvističkih, humanističkih i društvenih teorija. Zbog inherentnog inter- i transdisciplinarnog usmerenja, KSD se nazivaju i „društvenom teorijom diskursa” (Fairclough 1995). Budući da su KSD usredsređene na razotkrivanje struktura moći u društvu s namerom da pomognu u rešavanju društvenih problema svojim praktičnim činjenjem, one imaju „teleološku posvećenost pravdi, demokratiji, jednakosti i pravičnosti” (McKenna 2004: 10), te se za njih kaže da su studije diskursa „sa stavom” (Van Dijk 2015: 466).

Iako i poreklom i usmerenjem heterogeni, pristupi unutar KSD-a dele zajednička načela, i to sledeća:

- (1) diskurs i društvo uslovljavaju i konstituišu jedno drugo;
- (2) gnoseološki, socijalni i ideološki procesi su diskurzivni;
- (3) diskurzivne prakse su istorijski utemeljene;
- (4) analiza diskursa je problemski orijentisana, interpretativna i eksplanatorna;
- (5) kritički analitičari diskursa u svom istraživanju zauzimaju eksplicitni stav, želeći da razumeju, razotkriju i odupru se zloupotrebi moći i društvenoj nejednakosti (Fairclough, Wodak 1997: 1).

U narednom odeljku biće reči o inspiracijama i prethodnicama, koji dolaze mahom iz kritičke društvene teorije.

Kritički podsticaji i prethodnice

Podsticaji za razvoj KSD-a počinju od filozofije evropskog prosvetiteljstva i kritike metafizike Imanuela Kanta (*Immanuel Kant*), i kreću se sve do kritičkih teorija 20. veka (Lin 2012). Poseban uticaj izvršila je Frankfurtska škola društvene teorije

i kritičke filozofije.¹⁴¹ U eseju „Tradicionalna i kritička teorija” Horkhajmer (Horkheimer 1937) pravi razliku između tradicionalne teorije, orijentisane ka razumevanju ili objašnjavanju društva, s jedne strane, i kritičke, autorefleksivne teorije, usmerene ka kritici i promeni društva, te analizi društvene i ideološke pozicije istraživača, s druge strane. Jirgen Habermas (*Jürgen Habermas*) poznat kao pobornik „komunikativnog / lingvističkog zaokreta” u kritičkoj teoriji, oslanja se na pragmatiku, teoriju govornih činova i interakcionizam, i razvija koncept javne sfere kao društvene arene koja okuplja građane u razmeni mišljenja i formiranju javnog mnjenja (Habermas 1974 [1964]; Habermas 1985; Angermuller et al. 2014: 365). Nasleđe Frankfurtske škole je posebno značajno zbog usmerenosti kako ka celini, tako i ka istoriji specifičnih društvenih procesa, zatim zbog proučavanja dominantne ideologije i kulturne hegemonije, kao i zbog zalaganja za integraciju glavnih društvenih nauka u proučavanju društva (Wodak, Meyer 2016: 6).¹⁴²

Društveni zaokret u nauci o jeziku nastaje pak 1960-ih, kao reakcija na tada dominantnu formalističku paradigmu, koju čine strukturalizam Ferdinanda de Sosira (1969 [1916]) i transformativno-generativna gramatika Noama Čomskog (1984 [1957]). U formalističkom smislu, jezik se proučava kao autonomni sistem zasnovan na kognitivnoj univerzalnosti i društvenoj arbitrarnosti, pri čemu je samo dubinska struktura jezika predmet proučavanja, dok društveno i kontekstualno uslovljena jezička varijabilnost ostaje van naučnog interesa. Protivtežu formalizmu nudi čitav niz funkcionalističkih, interdisciplinarnih pristupa, kao što su antropološka lingvistika, sociolingvistika, etnografija govora, konverzaciona

141 O Frankfurtskoj školi i kritičkoj društvenoj teoriji, vidi poglavlje „Kritička teorija” u ovom zborniku.

142 Iako je za proučavanje kulturne hegemonije i autorefleksije istraživača važan rad Anotnija Gramšija (Gramsci 1971), glavni predstavnici KSD-a nisu se oslanjali na njega u meri u kojoj bi se to očekivalo (Donoghue 2017), što ostaje izazov za buduća istraživanja.

analiza, psiholingvistika, pragmatika, semiotika. Sve ih povezuje zanimanje za sledeće vidove komunikacije:

- a) upotreba realnog jezika u prirodnim okolnostima, umesto analize apstraktnog jezičkog sistema i zamišljenih primera jezičke upotrebe;
- b) jedinice veće od jezičkih fragmenata ili rečenice (npr. tekst, govor, replika, govorni čin, govorni događaj, itd.);
- c) jezička akcija i interakcija umesto gramatike;
- d) neverbalni semiotički i multimodalni aspekti komunikacije (npr. gestovi, slika, film, internet, multimedija, itd.);
- e) društveni i kognitivni aspekti komunikacije;
- f) makro-, mezo- i mikrokontekst upotrebe jezika;
- g) semantičko-pragmatičke odlike jezika (npr. koherencija, teme, govorni činovi, promena govornika, strategije učtivosti, retorika, itd.)
(up. Wodak, Meyer 2009: 2).

U studijama jezika termin *kritički* prvi put je upotrebljen u kritičkoj lingvistici (eng. *Critical Linguistics*) krajem 1970-ih, u Velikoj Britaniji i Australiji. Začeci se mogu, pak, pronaći u radovima Majkla Halideja (*Michael Halliday*), tvorca sistemske funkcionalne gramatike, koji je proučavao vezu između gramatičkog sistema, s jedne, i društvenih i ličnih potreba govornika, s druge strane. Halidej je tvrdio da jezik predstavlja sistemski izvor resursa za izražavanje značenja, te da se nalazi u dijalektičkom odnosu prema društvenim strukturama, budući da ih istovremeno odražava i stvara (Halliday 1978, 1985). Usvojivši ovu perspektivu, kritički lingvisti ističu tri važne jezičke funkcije u društvenoj i političkoj praksi. Pre svega, tvrde da jezik izražava specifične poglede na stvarnost. Zatim, uočavaju vezu između varijacija u diskursu i društveno-ekonomskih činilaca. Konačno, ističu da jezička upotreba nije tek puki odraz, već deo društvenog procesa, jer „konstituše društveno značenje i, posledično,

društvene prakse” (Fowler et al. 1979: 1). S vremenom se razvila i kritička sociolingvistika (eng. *Critical Sociolinguistics*), koja istražuje kako odnosi moći u društvenom kontekstu utiču na jezičku varijaciju i interakciju (Kress 2001; Filipović 2018). Naslanjajući se na Halideja i kritičku lingvistiku, KSD preuzima shvatanje da je upotreba jezika društvena praksa koju određuje društvena struktura i koja istovremeno odslikava, podržava ili menja tu društvenu strukturu (Wodak 2011). U novije vreme, KSD se dodiruje s kritičkom primenom lingvistikom (eng. *Critical Applied linguistics—CALX*), koja nastaje u prožimanju KSD-a, kritičke pismenosti i kritičke pedagogije. Kritička primenjena lingvistika istražuje jezičke politike, jezičke ideologije i ideologije obrazovanja, tako što lokalne forme znanja, upotrebu jezika, društvene prakse i kategorije povezuje sa širim društvenim strukturama, translokalnim procesima i pitanjima roda, klase, seksualnosti, rase, etniciteta i dr. (Pennycook 2008).

Kritička preispitivanja društvene utemeljenosti nauke druge polovine 20. veka takođe su značajno uticala na KSD. U tom smislu, važna su Burdijeova (*Pierre Bourdieu*) sociološka istraživanja univerzitetskog (akadenskog) polja i habitusa „homo academicusa”, koja pokazuju da su naučna interesovanja i produkcija znanja direktno povezani s pozicijom istraživača u univerzitetskom (akadenskom) polju, koje je, pak, unutar sebe hijerarhijski organizovano i sprovodi moć nad društvenim akterima putem rigoroznog procesa „selekcije i indoktrinacije” (Bourdieu 1988: 40–41). Tako uslovljena „akademska objektivnost” je subjektivno konstruisana putem mehanizama moći i konformizma unutar univerzitetskog polja, s jedne strane, dok, s druge strane, postaje instrument moći dominantnih i privilegovanih grupa (*ibid.*: 84). Naslanjajući se na ova proučavanja, KSD želi da doprinese emancipaciji pojedinca od raznih oblika dominacije putem autorefleksije u produkciji i prenosu kritičkog znanja. Uticajan je i Burdijeov koncept simboličkog nasilja (Bourdieu, Wacquant 1992: 167), koji označava „nasilje koje se vrši nad

društvenim akterom uz njegovo saučesništvo". Kako se simboličko nasilje sprovodi putem internalizovanih kolektivnih vrednosti, KSD teži da razvije svest među društvenim akterima o njihovim sopstvenim interesima i potrebama (Wodak, Meyer 2016: 7). Konačno, kritičko-filozofski rad francuskog filozofa Mišela Fukoa (*Michel Foucault*) uticao je u toj meri da je nera-skidivo vezan s razumevanjem diskursa i moći unutar paradigme KSD-a, o čemu će više reći biti u narednim odeljcima.

Razvoj neformalne grupe kritičkih analitičara diskursa: časopisi, edicije, grupe

Početak KSD-a vezuje se za objavljivanje niza knjiga koje se sistematično bave odnosom diskursa, ideologije i društvene moći (van Dijk 1984; Wodak 1989; Fairclough 1992), kao i za pokretanje časopisa *Discourse and Society* (1990). Neformalna grupa kritičkih analitičara diskursa okuplja se ranih 1990-ih na skupu u Amsterdamu, i to Teun van Dijk, Norman Ferklafl, Gunter Kres, Teo van Leven i Rut Vodak (*Teun van Dijk, Norman Fairclough, Gunther Kress, Theo van Leeuwen, Ruth Wodak*). Prvi vidljivi rezultat saradnje bio je temat u časopisu *Discourse and Society* (1993), a radovi u narednom periodu oblikovaće ovu grupu. Ipak, navedeni analitičari razlikuju se kako u teorijskim polazištima, tako i u metodama. S jedne strane, to može biti mana, dok su, s druge strane, KSD, zahvaljujući raznorodnosti, ostale fleksibilne, te nastavile da se razvijaju izbegavajući kategoričnost i metodološku rigidnost. Počev od 2000-ih, osnivaju se brojni časopisi, edicije i forumi, npr. časopisi *Critical Discourse Studies; Discourse & Communication; Journal of Multicultural Discourses; Journal of Language and Politics*; serije knjiga *Discourse Approaches to Politics, Culture and Society* (John Benjamins), *Routledge Critical Studies in Discourse, Bloomsbury Advances in Critical Discourse Studies*. Neformalna zajednica istraživača osniva mrežu *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines* (CADAAD), koja objavljuje i elektronski časopis istog

naslova; zatim nastaju neformalne grupe Discourse Net (The Community Portal for Discourse Studies), Centre of Discourse Studies i dr. U narednom odeljku predstaviceemo kako se unutar KSD-a razumeva središnji pojam — *diskurs*.

Diskurs

Iako središnji za KSD, pojam diskursa nije jednozvanačno definisan ni unutar širokog polja diskurs analize, ni unutar KSD-a. Načelno se izdvajaju četiri pristupa, koji se kreću između dva pola lingvističkih istraživanja — formalističkog i funkcionalističkog, dok peti dolazi iz oblasti društvenih nauka. Diskurs se, prema tome, definiše kao:

- (1) jezička jedinica koja prevazilazi okvir jedne rečenice (Harris 1952: 30) (formalistička paradigma);
- (2) upotreba usmenog i pisanog jezika u društvenoj interakciji (Schiffrin 1994: 21) (funkcionalistička paradigma);
- (3) sistem iskaza koji kreira koheziju zajedničkih značenja, vrednosti i ideologija (Coates 2004: 216) (funkcionalistička paradigma).

U drugom pristupu pod diskursom se, u duhu anglosaksonske tradicije, podrazumeva usmeni i pisani jezik u upotrebi; u Nemačkoj i centralnoj Evropi se, pak, pravi razlika između „teksta” (pisanog jezika) i „diskursa” (usmenog jezika), pod uticajem tradicionalne podele na tekstualnu lingvistiku i retoriku (Angermuller 2011). U trećem pristupu, diskurs se takode shvata kao usmeni i pisani jezik u upotrebi, ali se ističe da je on uvek inherentno ideologizovan i subjektivan, jer „neutralni diskurs” ne postoji. Sva tri navedena pristupa se mahom bave verbalnim (usmenim i pisanim) jezikom, a analiza se oslanja na lingvističke discipline sintakse, sociolingvistike i pragmatike.

Kritički analitičari diskursa odbacuju prvi pristup i formalističku paradigmu jer ih ne zanima jezik kao sistem niti

jezička jedinica *per se*, smatrajući da je analiza jezika kao autonomnog sistema *contradictio in adjecto*. Oni se pak naslanjaju na funkcionalističke pristupe u tome što vide diskurs kao jezik u upotrebi (2) i inherentno ideologizovan i dijalogizovan (3), ali odlaze i korak dalje, naglašavajući njegovu dijalektičku prirodu i aktivnu ulogu u konstituisanju društvene stvarnosti, i određuju ga na sledeći način:

- (4) „Diskurs — odnosno upotreba jezika u govoru i pisanju — jeste oblik ‘društvene prakse’. Opisivanje diskursa kao društvene prakse implicira dijalektički odnos između određenog diskurzivnog događaja i situacija, ustanova i društvenih struktura koje ga uokviruju. Diskurzivni događaj je njima oblikovan, i on ih oblikuje. To znači da je diskurs društveno konstitutivan kao što je i društveno uslovljen — on konstituše situacije, objekte znanja i društvene identitete ljudi, kao i odnose među ljudima i grupama. On je konstitutivan tako što pomaže u podupiranju i reprodukciji društvenog *statusa quo*, ali takođe doprinosi njegovoj transformaciji. Budući da je diskurs društveno posledičan, on vodi ka važnim pitanjima moći. Diskurzivne prakse mogu imati izuzetno važne ideološke učinke; to znači, one mogu proizvoditi i reprodukovati nejednake odnose moći između (na primer) društvenih klasa, žena i muškaraca, etničkih/kulturnih većina i manjina na takve načine da reprezentuju stvari i pozicioniraju ljude” (Fairclough, Wodak 1997: 258).¹⁴³ (funkcionalistička paradigma).

Navedena definicija je usredsređena na upotrebu verbalnog (pisanog i usmenog) jezika u društvenom kontekstu. Međutim, modaliteti diskursa dolaze putem različitih kanala,

143 Svi prevodi citata sa engleskog jezika u ovom radu potiču od autorki – M. M. i A. K. J.

imaju raznovrsne semiotičke forme (verbalne, vizuelne, auditive, olfaktorne, itd.) i integrisani su u „asamblaže”, što diskurs čini, po pravilu, multimodalnim (Kress 2010). KSD se stoga sve više okreću ispitivanju multimodalnih formi kao praksi koje su regulisane društvenim konvencijama i međusobno konstitutivne s društvenim strukturama (Fairclough 1992: 73). Isto tako, KSD interesuju interdiskurzivne veze koje se kreiraju u procesu stvaranja značenja, kako dijahronijski tako i sinhronijski. Konačno, za razumevanje diskursa važna je i njegova imaginativna i projektivna priroda, jer, kako Ferklaf (2003: 124) naglašava, diskursi ne reprezentuju samo svet kakav jeste ili kakvim ga vidimo, nego takođe „projektuju, imaginiraju, reprezentuju moguće svetove, koji su različiti od realnog i povezani s projektima promene sveta u nekim određenim pravcima”.

Shvatanje da diskurs i društvo uzajamno uspostavljaju jedno drugo, približava KSD konstrukcionizmu. Za KSD su stoga važne kako teorije subjekta koje uključuju pitanje agentivnosti i konstrukcije subjektivnosti (McKenna 2004: 12–13), tako i društveno-kognitivne teorije kolektivnih reprezentacija, okvira (engl. *frames*) i stereotipa (Van Dijk 2009). Konstrukcionizam tako vodi KSD ka otvorenom društvenom angažmanu. Kritički analitičari diskursa smatraju da političke, nacionalističke, kolonijalne, ekonomske i druge hegemonističke elite prevashodno utiču na to kako društvo koristi svoje semiotičke resurse u konstrukciji rasnih, rodnih, društvenih i kulturnih kategorija, koje se (re)produkuju ili im se suprotstavlja putem diskursa. Zbog otvorenog društvenog angažmana, kritički analitičari diskursa se mogu naći na skliskom terenu između naučnog istraživanja i političkog aktivizma, pri čemu često nastupaju i kao akademski advokati podređenih grupa (Wodak 2006).

Konačno, Mišel Fuko je razvio poseban i vrlo uticajan pristup. Osobito su značajni njegovi relativno rani radovi, i to *Poredak diskursa* (2019 [1971]) i *Arheologija znanja* (1972). Za Fukoa diskurs se ne odnosi samo na jezik ili društvene

interakcije, nego on diskurs(e) vidi kao istorijski uslovljene, multimodalne i ograničene, praktične domene konstituisanja oblika subjektivnosti, znanja, društvenih praksi, ustanova i odnosa moći u vremenu i prostoru, koji imaju svoja formacijska pravila i uslove postojanja, odnosno:

- (5) „Kad god se može opisati između određenog niza iskaza takav sistem disperzije, kad god se između objekata, tipova iskaza, koncepata ili tematskih izbora može definisati neka regularnost (neki poredak, korelacija, pozicije ili funkcije i transformacije), reći ćemo, jednostavno, da imamo posla sa diskurzivnom formacijom” (Fr. *les formations discursives*; Foucault 1972: 38).

Prema Fukou, u nekom istorijskom periodu možemo pisati, govoriti ili misliti o određenom društvenom objektu, praksi ili pozicioniranju samo na određene načine, a pitanja koja analitičar, pritom, postavlja jesu: „Šta je uopšte moguće reći / misliti u datom vremenu i prostoru?”, odnosno: „Šta subjekt sve može biti u datom vremenu i prostoru?” (McHoul 2005: 681–683). Isto tako, osobeni istorijski diskursi se veoma razlikuju jedan od drugog, ali i unutar sebe u odnosu na ranije i kasnije forme sebe samih, npr. medicinski diskurs se konfigurira različito tokom vremena (Foucault 1972: 44). Od Fukoa KSD preuzima značaj istorijske uslovljenosti iskaza, te naglašava vremensko-prostornu dimenziju u kojoj diskursi nastaju, kao i dijahronijski razvoj formacija diskursa (Bhatia 2013: 3; McKenna 2004: 12). Kao osnovnu jedinicu diskursa Fuko uzima iskaz, ali ga ne definiše na osnovu propozicijske ili rečenične strukture, niti ga izjednačava s govornim činom, već ga vidi kao društveno-istorijsku funkciju koja preseca „domen struktura i mogućih jedinica i otkriva ih u njihovom konkretnom sadržaju u vremenu i prostoru” (Foucault 1972: 87). Pored toga, moć je ključna za razumevanje Fukoove teorije, jer su pravila, ograničenja i uslovi koji određuju mogućnost određenih konfiguracija u vremenu i prostoru uvek

uslovljeni odnosima moći u društvu. U tom smislu, Fukoov koncept je najudaljeniji od formalističkog pristupa, koji diskurs izjednačava s jezičkom realizacijom većom od rečenice, jer on diskurs vidi kao jednu istorijski i lokalno uslovljenu instancu moći (McHoul 2005: 684). Fuko ističe da su potrebna posebna istraživanja koja naziva „arheološkim” i/ili „arhivskim”, kako bi se utvrdili posebni uslovi pojedinih diskursa i pokazala njihova kako osobena tako i opšta pravila (Foucault 1972). Za razumevanje teorija i metodologija unutar KSD-a, potrebno je objasniti značenje središnjih pojmova koji se povezuju s diskursom, a to su: *kritika*, *ideologija* i *moć*.

Kritika, ideologija, moć

Kritički u sintagmi kritičke studije (analiza) diskursa, označava ne samo sposobnost logičkog razumevanja argumenata, već pre svega ispitivanje i objašnjavanje načina na koje se kategorije „zdravog razuma” uspostavljaju i prenose u okviru određene zajednice (Goatly 2000: 1). Ono što kritičku analizu suštinski razlikuje od nekritičkih, jeste insistiranje na istorijskom objašnjenju društvenih realnosti, koje posmatra kao rezultate konkretnog ljudskog delovanja, u čemu se prepoznaje neposredni uticaj Frankfurtske škole (up. Wodak 2011: 51). Kritički element u analizi društvenih realnosti, prema Ferklafu (2012: 9), jeste normativan i eksplanatoran. Za normativnu kritiku potrebno je makar minimalističko normativno i vrednosno polazište, odnosno skup vrednosti koje, manje-više opšteprihvaćeno, karakterišu pravedno društvo, jer ova vrsta analize ne podrazumeva samo opisivanje postojećih realnosti, već i njihovu evaluaciju i ukazivanje na društvenu štetnost određenih koncepata i praksi. Eksplanatorna kritika, pak, teži da objasni postojeće realnosti, da utvrdi uzročno-posledične veze između društvenih struktura, fenomena i/ili procesa i postojećeg društvenog poretka (ibid.). Upravo, samo kritika koja objašnjava uzroke nastanka određenih nepravednih društvenih realnosti, može pretendovati

da te realnosti promeni nabolje (ibid.: 10). Drugim rečima, za efikasnu borbu protiv rasizma, seksizma ili bilo kojeg oblika diskriminacije, nije dovoljno ukazivati i cenzurisati diskriminatorni diskurs, već je neophodno istražiti njegovo poreklo i načine širenja u društvu. Kritika znači i razmatranje potisnutih, nedominantnih i marginalizovanih glasova u društvu, te podrazumeva da postoji alternativa i mogućnost promene. Za kritički stav je posebno važna autorefleksija i preispitivanje sopstvene istraživačke pozicije, jer kritički analitičari diskursa treba da budu svesni — naslanjajući se na Frankfurtsku školu, Gramšija, Burdijea i druge kritičke mislioce — da je i „njihov sopstveni rad vođen društvenim, ekonomskim i političkim motivima, kao i bilo koji drugi akademski rad, te da oni nisu u superiornijoj poziciji” (Wodak, Meyer 2016, 7). *Kritičko* stoga implicira posebne etičke standarde, tako što se sopstvena pozicija, interesi i vrednosti ekspliciraju u autorefleksivnom procesu, a kriterijumi naučne analize čine transparentnim, pri čemu se stalno preispituju koncepti „dobrog” i „etičnog” (Sayer 2009).

Pored toga, za razumevanje KSD-a važan je pojam *ideologije*, jer se smatra da je jezik najvažniji medij za prenošenje određenih pogleda na svet, odnosno sistema vrednosti, stavova i uverenja.¹⁴⁴ Takvo shvatanje vodi do pojma ideologije, koji potiče od filozofa Antoana Desti de Trasija (*Antoine Destutt de Tracy*) i doba Francuske revolucije (Van Dijk 2003: 13). Zamišljena prvobitno kao nauka o idejama, ideologija se s vremenom konceptualno razvijala, obuhvativši tri ključne dimenzije: kognitivnu, socijalnu i diskurzivnu. Jedna od najčešćih i najjednostavnijih definicija vidi ideologiju kao koherentni i relativno stabilni skup ideja, vrednosti i uverenja

144 Teorija prema kojoj jezik i mišljenje suštinski određuju jedno drugo poznata je kao jezički relativizam ili Sapir-Vorfova hipoteza (Whorf 1956). Prema „jakoj” verziji ove teorije, jezičke kategorije u potpunosti određuju način na koji percipiramo sebe i svet. Prema „slaboj” verziji, koja je prihvaćena u KSD-u, jezik utiče na našu percepciju sveta, ali je ne limitira (Kramsch 1998).

(Wodak, Meyer 2016: 8). Van Dijk, pak, posmatra ideologiju kao „shematično organizovane komplekse reprezentacija i stavova u odnosu na određene aspekte društva”, koji konstituišu „društvenu kogniciju” (Van Dijk 1993: 258). Umesto apstraktnog termina *ideje*, on smatra primerenijim *uverenja* (eng. *beliefs*), termin uobičajen u psihologiji, te ističe da je ideologije moguće odrediti kao „ključna uverenja neke grupe i njenih pripadnika” (Van Dijk 2003: 14). Pored uloge ideologije u obrazovanju društvene kognicije, važna je i socijalna dimenzija, koja se odnosi na grupe i ustanove uključene u (re)produkciju ideologija, dok njena diskurzivna dimenzija ukazuje na to kako ideologija i diskurs utiču na oblikovanje jedno drugoga (ibid.: 11). Ideologije su, prema tome, kao oblik društvene kognicije povezane kako sa društvenim praksama i diskursom na nivou društvenih situacija i interakcija, tako i sa grupama, ustanovama, organizacijama, pokretima, moći i kontrolom (Van Dijk 2003: 77–78). Svoj legitimitet ideologije obezbeđuju pomoću diskursa koji cirkulišu kroz ustanove, čime direktno utiču na sve članove društva koji te diskurse (re)produkuju ili im se suprotstavljaju (Curdt-Christiansen, Weininger 2015: 3). Ideologije ne utiču na diskurs samo neposredno, već i posredno, kroz internalizovane stavove i znanja grupe o posebnim društvenim domenima (poput politike, obrazovanja ili tržišta rada), kao i kroz mentalne modele društvenih događaja i situacija na nivou individualnih diskursa.

U različitim marksističkim pravcima, ideologije imaju negativnu konotaciju — predstavljaju tzv. „lažnu svest”, raširena ali pogrešna uverenja koja dominantne grupe šire kako bi zadržale svoje privilegije i sprečile radničku klasu da uvidi istinsku prirodu društveno-ekonomskih odnosa (Triece 2018). Ferklaf se naslanja na marksističko shvatanje ideologije kao konstrukcije praksi iz određene perspektive, koje služe da „objasne dati politički poredak, legitimišući postojeće hijerarhije i odnose moći i čuvajući identitet grupe” (Chiapello, Fairclough 2002: 187). Budući da je ideologija prisutna u

svim vidovima društvenog života, bilo eksplicitno ili implicitno, u KSD-u i društvenim naukama zadržan je kritički stav u analizi ideologija, ali se odbacuje izrazito negativna konotacija ovog pojma.

Eksplicitno, programski artikulisane ideologije smatraju kako postoje istorijski razlozi zašto ljudi osećaju i razmišljaju na određeni način. Stoga su one kako normativne tako i eksplanatorne — teže da opišu, objasne i kritikuju određene fenomene. Članovi grupa koji se identifikuju s određenom ideologijom zapravo podržavaju „[opšte] ideje koje čine osnovu određenih uverenja o svetu i koje upravljaju njihovom interpretacijom događaja, istovremeno uslovljavajući njihove društvene prakse” (Van Dijk 2003: 14). Programske ideologije prepoznavamo u društvenim, političkim ili religioznim pokretima i pravcima, poput liberalizma, komunizma, feminizma, ateizma, nacionalizma i slično. Pored dominantnih ideologija povezanih s društvenim grupama koje imaju moć, u svakom društvu postoje kompetitivne marginalizovane, alternativne i opozicione ideologije onih grupa koje dovode u pitanje postojeće odnose moći i društveni *status quo*. Tako se dominantnoj ideologiji seksizma u tradicionalnim patrijarhalnim društvima suprotstavlja feministička ideologija polne i rodne ravnopravnosti, rasizmu antirasistička ideologija, nacionalizmu antinacionalistička ideologija, i slično. Ideologije, dakle, neretko proizlaze iz sukoba i borbe dve društvene grupe — *Nas i Njih* (Van Dijk 2003: 16).

Kritički analitičari diskursa ukazuju i na skrivene, inherentne ideologije koje se čine neutralnima i uzimaju „zdravo za gotovo”, a koje upravljaju načinom na koji funkcionišemo u svakodnevnom životu. Jedan od takvih primera jesu konceptualne metafore (up. Lakoff, Johnson 1980). Prema autorima ove teorije, Lejkofu i Džonsonu, naš pojmovni sistem je uglavnom strukturiran metaforički, to jest većinu pojmovnih domena razumevamo pomoću termina i relacija drugih domena: pojmovni domen koji se koristi za razumevanje naziva se izvornim, i on je u najvećem broju slučajeva utemeljen u našem

telesnom iskustvu, čulno saznatljiv i fizički konkretan, dok se pojam koji se razumeva naziva ciljnim, i najčešće je čulno nesaznatljiv i apstraktan (ibid.: 4–5). Konceptualne metafore koristimo uglavnom nesvesno, po automatizmu, a jezik je najvažniji izvor evidencije o njihovoj strukturi.¹⁴⁵ Potrebno je naglasti i to da konceptualne metafore otkrivaju neke aspekte pojma koji predstavljaju, dok druge skrivaju, npr. metafora RASPRAVA je RAT otkriva rivalsku stranu rasprave, a skriva njenu dijalogičnost i konsenzualnost. Isto tako, metaforizacija nacije-države, na primer, može otkriti organicističku ideologiju ovog koncepta, a sakriti konstruktivističku, i obratno, npr. NACIJA/DRŽAVA je GRAĐEVINA/TELO/PORODICA/OSOBA (ŽENA)/RODITELJ (MAJKA/OTAC/MAĆEHA) (up. Šarić, Stanojević 2019). Vodak i Mejer (2016: 9) naglašavaju da upravo dominantne ideologije naše svakodnevice često ostaju skrivene, neprimećene i neproblematizovane. A moć ideologije je posebno izražena onda kada je skrivena, budući da ju je teže prepoznati, pa samim tim i dovesti u pitanje (Van Dijk 2015).

Na osnovu svega navedenog, jasno je da su ideologija i diskurs međusobno uslovljeni, te se zbog toga u KSD-u smatra da je teorija diskursa nepotpuna bez teorije ideologije. U okviru KSD-a se posebno naglašava važnost ideologije za reprodukciju i održavanje struktura moći u društvu (Fairclough 2014). Za KSD diskurs nije sam po sebi moćan; on dobija moć tako što ga koriste moćne grupe ljudi. Stoga je i jedan od najvažnijih ciljeva KSD-a da otkriju, osvetle i demistifikuju različite diskriminatorne diskurse (rasistički, seksistički, šovinistički i dr.) zasnovane na nejednakim odnosima moći, tako što će dešifrovati ideologije koje stoje iza tih diskursa. Pojam *moći* je takođe središnji naučni interes KSD-a. Krlički analitičari diskursa, naime, smatraju da je diskurs proizvod delovanja društvene moći, ali i instanca i tehnologija njenog sprovođenja. Predmet interesovanja su stoga načini na koji

145 Lejkof i Džonson su uveli praksu pisanja metaforičkih pojmova verzalnim slovima, što su dalje nastavili njihovi sledbenici.

se diskurs koristi kao: (1) indeks društvene hijerarhije i moći; (2) sredstvo borbe za prevlast i moć; (3) subverzivno sredstvo za preispitivanje društvene moći (Wodak, Meyer 2016: 12), a cilj analize je demistifikacija i otpor asimetričnim strukturama moći, koje su u osnovi društvenih, političkih i kulturnih procesa (Bhatia 2013). Iako postoje različita shvatanja moći, kritički analitičari diskursa posebno ističu uticaj Veberovog (*Max Weber*), Fukoovog i Burdijeovog koncepta. U Veberovoj definiciji moć je shvaćena kao dominacija, odnosno mogućnost da jedan akter u okviru nekog društvenog odnosa bude u poziciji da sprovede svoju volju, čak i ukoliko drugi pružaju otpor (Weber 2001 [1922]). Kritičke analitičare diskursa moć najčešće zanima kao dominacija, u Veberovom značenju, odnosno zloupotreba moći koju jedna grupa diskurzivno sprovodi nad drugom, te kako podređene grupe putem diskursa internalizuju, reprodukuju ili se odupiru toj zloupotrebi. Fuko ipak ne vidi moć prvenstveno kao prisilu koju vrše određeni akteri ili strukture, nego smatra da je moć prisutna, raspršena i utelovljena svuda, pa pažnju usmerava ka tome kako društvene strukture moći proizvode diskurse znanja i obratno (Foucault 1995 [1975]; 1980). On se fokusira na strukturalnu dimenziju, odnosno na „tehnologije moći“, u kojima diskurs ima ključnu ulogu u reprodukovanju, sprovođenju ili dekonstrukciji društvenih odnosa (Foucault 1980). Naslanjajući se na Fukoa, kritički analitičari diskursa proučavaju tehnologije moći odnosno dijalektiku između diskursa kao društvene akcije i struktura društvene moći (Fairclough 2014). U KSD-u je takođe uticajna Burdijeova teorija jezika i moći (1991), prema kojoj su sva društvena polja dinamički sistemi struktuirani pod uticajem odnosa moći, a unutar kojih se odigrava borba između društvenih aktera za raspodelu resursa, u formi ekonomskog, kulturnog, društvenog i simboličkog kapitala.¹⁴⁶ U skladu s tim, sistem dispozicija

146 O kritičkoj sociologiji videti poglavlje Kritička sociologija u ovom zborniku.

koje omogućuju akterima da deluju, opažaju i misle u skladu s pravilima društvenog polja, naziva se habitusom (Bourdieu, Wacquant 1992). Posebno je značajno Burdijeovo viđenje odgovornosti elita u proizvodnji i legitimizaciji simboličke moći, odnosno moći da se konstruiše i reprodukuje realnost, koja pak presudno utiče na oblikovanje diskursa i praksi svakodnevice (Bourdieu 1988, 1991). KSD zanima kako akteri diskurzivno internalizuju i reprodukuju simboličku moć, te kako joj se odupiru svojim habitusom unutar društvenih polja.

Metodologija

Shvatajući metodologiju u burdijeovskom smislu kao „transdisciplinarni proces konstrukcije objekta istraživanja za potrebe istraživačkog projekta” (Bourdieu, Wacquant 1992), kritički analitičari diskursa odbacuju shvatanje da istraživač „primenjuje” metode i naglašavaju uzajamnost teorije, metodologije i društvenog angažmana. Transdisciplinarni i angažovani pristup ostvaruje se, prema preporuci Ferklafa, u četiri stupnja (Fairclough 2012: 1):

- 1) usmerenost na neku društvenu nepravdu u njenom semiotičkom vidu;
- 2) identifikovanje prepreka u adresiranju te nepravde;
- 3) razmatranje da li je društvenom poretku „potrebna” ta nepravda;
- 4) identifikovanje mogućih načina da se prevaziđu postojeće prepreke u otklanjanju društvene nepravde.

Metode se zatim biraju u skladu s tim kako se konstruiše objekat istraživanja. Radi se zapravo o „rekurzivno-abduktivnoj” shemi: teorijsko polazište je suštinski važno za izbor metodologije, odnosno formulaciju istraživačkih pitanja, sakupljanje, izbor, analizu i interpretaciju podataka; isto tako, izbor teorijskog polazišta zavisi od našeg prethodnog preliminarnog uvida u empirijske podatke, a analiza

podataka može uticati na reviziju početnih teorijskih i metodoloških hipoteza (Wodak, Meyer 2016: 14). Ferklaf, pored toga, ističe da je korisno razlikovati teorijski proceduralni postupak od prezentacijskog, jer određeni retorički faktori mogu uticati na način na koji ćemo predstaviti svoje istraživanje, što ne mora slediti proceduru samog istraživanja (Fairclough 2012: 13).

U skladu s prethodno navedenim, ne postoji određeni način prikupljanja podataka u okviru KSD-a. Podaci mogu biti ogromne količine tekstova sakupljene metodom korpusne lingvistike uz pomoć softverskih alatki, koje omogućavaju kvantitativnu analizu; zatim, odabrani politički, medijski i drugi tekstovi za koje se primenjuje kvalitativna analiza; a mogu biti i etnografski podaci, intervjui i terenska zapažanja. Naslanjajući se na postulate „utemeljene teorije” (eng. *Grounded Theory*, Glaser, Strauss 2006 [1967]), kritičari diskursa predlažu da se podaci isprva sakupe preliminarno, u manjem obimu, i da se na osnovu toga uoče određeni koncepti, regularnosti, indikatori, i tek zatim pristupi širenju korpusa. Zamerka KSD-u da su zaključci često subjektivni i nenaučni, dovela je do sve većeg ukrštanja metoda kvantitativne i kvalitativne analize, odnosno do tzv. trijan-gulacije, koja podrazumeva korišćenje više od jedne metode radi dobijanja podataka iz više od jednog izvora (Ajšić 2021; Brookes, Baker 2021). Prikupljanje podataka je proces koji, naravno, nikad ne može biti završen, a proširivanje korpusa često vodi do reformulacije istraživačkih pitanja i/ili teorijskih postavki. Stoga je u KSD-u poželjno da se opis, analiza i interpretacija podataka daju odvojeno, kako bi se obezbedila transparentnost i mogućnost iščitavanja podataka retroaktivno i mimo istraživačevih interpretacija. U metodološkom pristupu važno je takođe napomenuti orijentaciju ka makro-, mezo- i mikrokontekstu, odnosno ka dijalektici ova tri nivoa društvenih struktura.

Kako kod kvalitativnog, tako i kod kvantitativnog istraživanja, pred istraživača se postavljaju pitanja o tome šta se istražuje, odnosno šta je/su:

- (1) predmet analize (npr. diskriminacija, rasizam, politički diskurs, rodni identitet, itd.);
- (2) jedinica ispitivanja (npr. fokus grupe, intervjui, upitnik, novine, itd.);
- (3) modaliteti (npr. tekstualni, verbalni, gestovni, akcioni, itd.);
- (4) varijable (indikator diskriminacije, rasizma, manipulacije, ideologije, stereotipi, itd.);
- (5) komunikativna sredstva (npr. diskurzivne strategije, narativi, figure govora, toposi, itd.)
(Wodak et al. 2009: 33–43; Wodak, Reisigl 2009: 94; Fairclough 2012: 13; Zienkowski et al. 2011; Rheindorf 2019; Ilić (Mandić) 2014: 55–61).

Rajzigl i Vodak (2009) predlažu sledeća istraživačka pitanja:

- 1) Kako su osobe, objekti, fenomeni/događaji, procesi i akcije imenovani i kako se na njih referiše?
- 2) Koje karakteristike, kvalitete i odlike se pripisuju društvenim akterima, objektima, fenomenima i procesima?
- 3) Koji argumenti se koriste?
- 4) Koja perspektiva se koristi u nominalizaciji, atribuciji i argumentaciji?
- 5) Da li se razmatrani iskazi artikulišu eksplicitno ili se impliciraju? Da li se intenzifikuju ili ublažavaju?

U narednoj analitičkoj mreži dat je tabelarni prikaz osnovnih nivoa analize:

SADRŽAJ

MAKROSTRATEGIJE	konstruktivne perpetuacijske transformativne destruktivne
MIKROSTRATEGIJE	nominacija predikacija argumentacija (opravdanje, ubeđivanje) perspektivacija (uramljivanje, diskurzivne reprezentacije) intenzifikacija (mitigacija)
JEZIČKA SREDSTVA	imenice, deiktici, kolokacije, poređenja, diskurzivni markeri, rečice, kategorizacije, figurativni jezik, presupozicije, implikature, upravni/neupravni govor, atribucija, narativi itd.

Glavna metodološka usmerenja

Grupa kritičkih analitičara diskursa oformljena 1990-ih, koja je kasnije oblikovala paradigmu KSD-a, polazi od različitih teorijskih koncepata i metodologija. Načelno se može napraviti razlika između makro-sociološko-strukturalnih i kognitivno-socio-psiholoških pristupa, pa se razlikuju: dijalektičko-relacioni (Norman Fairclough), diskursno-istorijski (Ruth Wodak, Martin Reisigl), društveno-kognitivni (Teun van Dijk) i društveno-semiotički (Theo van Leeuwen, Gunter Kress). Sve ih spaja analiza diskursa u okviru specifičnog društvenog konteksta koji uključuje socio-psihološke, političke,

istorijske i ideološke činioce, te interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup. Pored toga, svi pravci ispituju interdiskurzivnost, odnosno složene odnose koje diskursi ostvaruju jedni s drugima.

Dijalektičko-relacioni pristup (eng. *Dialectical Relational Approach*) nastaje prvenstveno pod uticajem teorija Karla Marksa (*Karl Marx*) i Mišela Fukoa, pa se određuje i kao neomarksistički ili postfukoovski; takođe, važan je i uticaj sistemske funkcionalne gramatike Majkla Halideja (Krzyżanowski, Forchtner 2016: 254). Ustanovio ga je lingvista Norman Ferkla (Norman Fairclough), koga posebno zanima odnos jezika i moći, kao i društvena promena (Fairclough 1992: 2014). On posmatra diskurs kao oblik društvene prakse, ističući vezu između teksta, interakcije i konteksta. Za Ferkla je diskurs instanca moći i ideologije u društvu, te je fokus njegovih istraživanja na interakciji jezika i društvenih struktura moći, to jest na načinima na koje diskurs kreira, menja i održava odnose moći u društvu. Poznat je njegov trodimenzionalni model analize koji može biti korišćen u proučavanju jezika kao društvene prakse, a koji uključuje tri aspekta: tekst, diskurzivnu praksu i društveno-kulturnu praksu, i obuhvata tri nivoa — deskriptivni, interpretativni i eksplanatorni (Fairclough 1995). Najvažniji Ferklafov doprinos jeste premissa da proučavanjem promena u diskursu možemo sinhronijski pratiti i analizirati transformacije u društvu kao celini, odnosno da se određene tendencije u diskursima mogu povezati sa određenim društvenim promenama (Fairclough 1992: 200). Posebno je uticajna njegova studija o promeni u diskursu britanske Laburističke partije i britanskog premijera Tonija Blera (Fairclough 2000), koju je povezao s društveno-ekonomskim okolnostima u Velikoj Britaniji 90-tih godina prošlog veka.

Diskursno-istorijski pristup (eng. *Discourse-Historical Approach* — *DHA*) inspirisan je kritičkim teorijama Frankfurtške škole i tekstualne lingvistike, a usmeren na (raz)otkrivanje istorijske dimenzije diskriminacije, manipulacije, stigmatizacije i dr. Uokviru ovog pravca analiziraju se istorijski

kontekst i dostupni izvori, kao i istorijska pozadina društvenog i političkog polja u koji su diskurzivni događaji ugrađeni (Krzyżanowski 2010). Prava su zasnovali lingvisti Rut Vodak (*Ruth Wodak*) i Martin Rajzigl (*Martin Resigl*) (2009), koji razmatraju četiri nivoa analize: 1) neposredni tekst pred nama, odnosno unutartekstualne veze; 2) intertekstualne i interdiskurzivne veze; 3) ekstralingvističke društvene varijable i institucijske okvire; 4) širi društveno-politički i istorijski kontekst. Vodak i Rajzigl ističu da uvid u istorijski (dis)kontinuitet diskurzivnih figuracija „dozvoljava rekonstrukciju toga kako rekontekstualizacija funkcioniše kao jedan važan proces povezivanja tekstova i diskursa intertekstualno i interdiskurzivno tokom vremena” (Resigl, Wodak 2009: 95). U rekontekstualizaciji, element stavljen u novi kontekst dobija i novo značenje, jer se značenja formiraju kroz upotrebu, ali zadržava (otvorene ili skrivene) intertekstualne veze sa starim kontekstom, čime se gradi polje konotacija. Primer bi mogla biti rekontekstualizacija ekonomskih i demografskih analiza u diskursu političke desnice. Rast nezaposlenosti se u političkom diskursu desnice uglavnom dovodi u vezu s „autsajderskom” grupom i time se legitimira njena diskriminacija; npr. Jevreji u nacističkoj Nemačkoj, strani migranti u savremenim evropskim državama. Diskursno-istorijski pristup analizira, dakle, ne samo kako se topos ksenofobije i ekonomske krize rekontekstualizuje u različitim diskurzivnim žanrovima (ekonomska analiza / politički govor), nego i u različitim istorijskim okvirima (nacističko / savremeno doba). Primenjujući ovu metodu, u nizu studija slučaja analizirani su, pored ostalih, diskurs Slobodarske partije Austrije (nem. *Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ*) (Wodak 2001); politički diskursi o klimatskim promenama (Resigl, Wodak 2009); stigmatizujući diskursi o muslimanskim konvertitima (Mandić 2021).

Društveno-kognitivni pristup (eng. *Sociocognitive Approach*) inspirisan je teorijama društvenog psihologa Serža Moskovića (Moskovići 2000), a usredsređen na trijadu koja se konstruiše u odnosu društva, kognicije i diskursa, te spaja lingvistiku,

(kognitivnu) psihologiju i komunikološke studije. Zasnovan na shvatanju da su „odnosi između diskursa i društva kognitivno posredovani”, ovaj pravac istražuje odnos između ideologije, moći, znanja, diskursa i društvenih pokreta (Van Dijk 2009: 64). Formirao ga je lingvista Teun van Dijk, prema čijem shvatanju diskurs jeste složeni multimodalni komunikativni čin (Van Dijk 2009). Predmet ovakvih istraživanja su društvene reprezentacije jer, kako smatra Van Dijk, društveni akteri se, pored ličnih iskustava, u najvećoj meri oslanjaju upravo na kolektivne okvire percepcije. Pored toga, istražuje se kako diskursi pojedinaca i grupa utiču na društvena uverenja i vrednosti, te kako oblikuju ideologije. Van Dijk je kritički analizirao rasističke diskurse u svim glavnim domenima: političkom, korporativnom, akademskom, edukativnom, medijskom. Razlikujući elitni i popularni rasizam, van Dijk (1993) smatra da elite igraju ključnu ulogu u legitimizaciji rasističke politike i svakodnevnog rasizma, te da one daju kognitivne okvire i resurse za reprodukciju etničkih stereotipa, kako u svakodnevnom govoru i mišljenju, tako i u popularnoj kulturi. Posebnu pažnju Van Dijk je posvetio kritičkoj analizi rasističkih diskursa „bele vladajuće elite” u evropskim, severnoameričkim, latinoameričkim, azijskim i afričkim društvenim kontekstima (Van Dijk 1984, 1987).

Društveno-semiotički pristup nastaje pod uticajem kritičke teorije, semiotike i sistemske funkcionalne gramatike Majkla Halideja, a razvili su ga lingvisti i semiotičari Teo van Leven (*Theo van Leeuwen*) i Gunter Kress (*Gunther Kress*). Oni smatraju da su diskursi društveni semiotički činovi, odnosno procesi semiotizacije koji se manifestuju u tekstovima, odnosno društveno konstruisane i utemeljene forme znanja o određenim vidovima realnosti (Kress, Leeuwen 2001) Van Leven razvija analizu društvenih aktera, koja se oslanja na Fukoovu definiciju diskursa kao društveno konstruisanog načina za kreiranje znanja o svetu oko nas, ali u analitičkom smislu pristupa diskursu kao formi društvene prakse, koja (re)prezentuje, transformiše i (re)kontekstualizuje društvenu

stvarnost, što ga približava Burdijeovom habitusu (Van Leeuwen 2008). Van Leven predlaže analitičku mrežu, koja obraća pažnju na: 1) radnje; 2) društvene aktere; 3) stilove prezentacije; 4) vreme/prostor; 5) resurse. Za analizu u ovom pristupu najvažnije je ispitati koje radnje se realizuju i u kom modalitetu. Zatim, koje su uloge društvenih aktera, od kojih su glavne sledeće: *agensi* (eng. *agent*; učesnici koji pokreću i sprovode radnje), *pacijensi* (eng. *patients*; učesnici na kojima se radnje obavljaju) ili *korisnici* (eng. *beneficiaries*; učesnici na koje radnje utiču tako što im štete ili koriste). Predmet analize su stilovi prezentacije, odnosno način na koji socijalni akteri predstavljaju sebe (oblačenje, način govora, itd.). Takode, ispituju se resursi koji su korišćeni da bi se neka radnja sprovela, te kako vreme/prostor oblikuju radnje. Konačno, ispituje se kako diskurs transformiše društvenu realnost (brisanjem, supstitucijom, dodavanjem, deagentivizacijom, objektivacijom i dr.) (Van Leeuwen 2008). Koristeći ovu analitičku mrežu, Van Leven analizira, na primer, diskurs lidera i menadžera u kompanijama i ispituje kako se oni samoreprezentuju (Van Leeuwen 2016). Gunter Kres je dao doprinos istraživanju multimodalnosti diskursa, koji se ispoljava putem slike, pisanja, govora, pokretnih slika, muzike, akcije, trodimenzionalnih objekata, boja i dr., a koju Kres vidi kao istorijski, društveno i kulturološki oblikovani resurs za proizvodnju značenja (Kress 2010). U multimodalnoj analizi posmatra se semiotička celina „teksta” ili „asamblaža”, koji, po pravilu, sadrži nekoliko modaliteta, zasnovanih na semiotičkom radu kreatora „teksta”. Na oblikovanje modalnosti utiču kako intrinzična svojstva i potencijali modalnih resursa i medija, tako i istorije i vrednosti društva i njihovih kultura koje oni upisuju u te resurse i medije.

Teme

Teme KSD-a su vrlo raznolike, i mogu biti diskursi: (1) diskriminacije (rasizam, antisemitizam, islamofobija, fašizam, ksenofobija, seksizam i dr.); (2) ideologije (neoliberalizam,

(anti)rodni diskurs, nacionalizam i dr.); (3) politički (desničarski, populistički, evropski, globalni, diskurs jezičkih politika i dr.); (4) medijski (novine, mas-mediji, društvene mreže i dr.); (5) ekonomski (socijalna nejednakost, klasa, marketizacija, komodifikacija i dr.); (6) socijalni (obrazovanje, ekologija, zdravstvo i dr.); (7) popularne kulture; i dr. (up. Reisigl 2013). Zbog svoje usredsređenosti na odnose moći u društvu, KSD su usmerene na diskurs elita, kao povlašćenih u raspodeli društvene moći, resursa i proizvodnji značenja. Važno je istaći da se diskurzivni žanrovi često preklapaju i da ih odlikuje višeslojnost, fluidnost, hibridnost i multimodalnost, što se direktno odražava na teme i metode. U ovom pregledu, osvrnućemo se malo podrobnije na neke od oblasti, a to su kritička analiza političkog, rodnog i obrazovnog diskursa, kao i popularne kulture.

Političkim diskursom smatra se upotreba jezika koja ima za cilj određeni politički efekat, pa je u širem smislu skoro svaki diskurs politički, a, u užem smislu, to je diskurs institucionalne politike artikulisan u političkom polju (Wilson 2001). Politički diskurs uključuje formalne ili neformalne kontekste i aktere, kao i podžanrove (npr. politički govor, debatu, program, tok-šou, autorizovani tekst, intervju, analizu, izjavu, tvit, itd.) (Cap, Okulska 2013). Granica između medijskog i političkog diskursa je u tolikoj meri fluidna, da se savremeni politički diskurs može označiti kao „medijanizovan“ (eng. *mediation*) (Livingstone 2009), jer se oblikuje u interakciji s masovnim medijima, s jedne strane, dok, s druge strane, stiče moć upravo putem medija, bili oni tradicionalni ili novi, kao npr. društvene mreže (Jovanović 2018a). Pojam performansa je takođe inherentan političkom diskursu i povezan s metaforom pozornice, pri čemu treba razlikovati „glavnu scenu“ i prostor „iza kulisa“, koji je još važniji za analizu ponašanja i delovanja aktera u političkom polju (Wodak 2012: 525). Politički diskurs posebno često koristi pozitivnu (samo)reprezentaciju i diskurzivne strategije ubeđivanja i (de)legitimizacije, kao i pozivanje na autoritete (Chilton 2004: 23),

zatim, selekciju i dekontekstualizaciju (Ilić (Mandić) 2012) i dr. Govorni činovi pretnje i upozorenja takođe su često u upotrebi (Chilton 2004: 57), pri čemu figurativni govor, posebno metafore i metonimije, imaju istaknutu ulogu (Musolff 2004; Silaški et al. 2009; Šarić, Stanojević 2019). Od 1990-ih istraživanja političkog diskursa je doživelo snažan razvoj, a analize su se odnosile na komunikaciju unutar političkih organizacija (npr. Evropske unije, Ujedinjenih nacija, Evropskog parlamenta, nacionalnih parlamenata), ili diskurs pojedinih političkih aktera, zatim diskurs političkih govora i partija, medijski diskurs u funkciji neke političke opcije, itd. (up. Majstorović 2009; Kolstø 2009; Wodak 2012; Flowerdew 2013; Jovanović 2018b, 2019; Berrocal, Salamurović 2019; Ivković et al. 2019; Slijepčević Bjelivuk 2021).

Najvažnija premisa kritičke analize diskursa obrazovanja jeste to da je ono plod ideologija koje dovode do neravnopravnosti i diferencijacije ljudi na osnovu pripadnosti određenoj rasi, kulturi, polu, rodu ili klasi (Toh 2013: 1), te su stoga različiti vidovi obrazovanja i obrazovnih praksi predmet analize velikog broja radova. Znanje i obrazovanje možemo posmatrati kao diskurs, to jest praksu prožetu vrednosnim stavovima, odnosno ideologijom (Hyland 2004). Kao takvi, oni nikada nisu neutralni niti objektivni, već su uvek rezultat selektivne tradicije (Apple 2004). Stoga je za razumevanje i analizu obrazovnih praksi neophodno upitati se ne samo koje znanje je najvrednije da bude podučavano, već čije znanje je najvrednije (*ibid.*). Znanje se može odrediti kao socio-diskurzivni konstrukt, to jest odraz verovanja i interesa vladajuće klase u društvu, zbog čega obrazovne ustanove na svim nivoima imaju zadatak da reprodukuju dominantnu, hegemonu ideologiju i tako doprinesu održavanju *statusa quo* (Apple 2004; Freire 2016 [1974]). Kako obrazovanje ne postoji u društvenom vakuumu, „odluke o tome čije se znanje, vrednosti, kultura i istorija prenose narednim generacijama govore nešto veoma važno o tome ko poseduje moć u društvu” (Apple 2004: xx). Kritičke studije diskursa su

prikladan teorijski okvir za analizu obrazovnih modela i praksi, iz nekoliko razloga. Pre svega, obrazovni modeli i prakse mogu biti posmatrani kao komunikativni događaji (koji sadrže različite semiotičke elemente), te su kao takvi pogodan predmet analize diskursa (Rogers 2011). Osim toga, kako studije diskursa, tako i studije obrazovnih praksi, predstavljaju društveno angažovane paradigme, te je društveno-kulturna perspektiva važna za obe vrste istraživanja. Neke od oblasti i tema istraživanja obrazovnih praksi iz perspektive KSD-a jesu obrazovne politike i ideologije, obrazovanje odraslih, univerzitetsko obrazovanje i diskursi konstruisani oko njega, analiza didaktičkih materijala i drugo (up. Rogers 2011; Toh 2013).

U konceptualni okvir KSD-a, koji podrazumeva društvenu angažovanost, uklapaju se i feministička istraživanja rodno zasnovanih nejednakosti u društvu. Disciplina koja ispituje ulogu jezika u kreiranju, održavanju i otporu rodno zasnovanim društvenim asimetrijama, stereotipima i odnosima moći, jeste feministička kritička analiza diskursa (Lazar 2014). U pitanju je jedna od tendencija u široko definisanoj interdisciplinarnoj oblasti—feminističkoj lingvistici (Kuzmanović Jovanović 2013). Osnovna premisa istraživanja u okviru feminističke kritičke analize diskursa jeste ta da diskurzivne prakse odražavaju društvene odnose među različitim društvenim grupama, pa tako i rodne odnose, ali istovremeno i utiču na njih, te stoga mogu pomoći održavanju postojećeg stanja u tradicionalnim društvima, ali i znatno doprineti promeni dominantnih ideologija (*ibid.*). Začeci feminističkih istraživanja jezika poklapaju se s drugim talasom feminizma u anglo-saksonske zapadnim državama.¹⁴⁷

147 Zbog osobenih istorijskih, kulturnih, ekonomskih i društvenih okolnosti 20. veka, a posebno zbog uniformišuće snage globalnog neoliberalnog ekonomskog i društvenog modela proširenog u poslednjim decenijama 20. i početkom 21. veka, moguće je govoriti o zapadnom kulturnom i društvenom prostoru.

Za sam početak discipline uzima se uticajni članak američke lingvistkinje Robin Lejkof (*Robin Lakoff*), *Language and Woman's Place* (1973), začetnice perspektive koja razotkriva implicitnu logiku rodni ideologija patrijarhalnih društava, prema kojoj su „[m]uškarci nosioci vitalne snage jezika, dok žene koriste nesavršen, devijantni jezik koji je, kao i one same, nastao od muškaraca i njihovog jezika” (Filipović 2018: 190). Njen pionirski rad bio je podsticaj za razvoj interdisciplinarnе oblasti koja, kao i KSD, insistira ne na pukom opisu jezika, već na društvenoj realnosti i promenama koje se u njemu ogledaju. Iz perspektive ove discipline, jezik je određen društvenim i istorijskim kontekstom, te kao takav predstavlja važno sredstvo kreiranja i održavanja patrijarhalne ideologije i represije nad ženama. Teorijski okviri u kojima se kreću feministička istraživanja jezika veoma su raznoliki: od post-strukturalizma, antropološke lingvistike, konverzacijske analize, sociolingvistike, do kritičke analize diskursa (Sunderland 2004).¹⁴⁸ Neke od najvažnijih tema feminističke lingvistike jesu, prema Filipović (2018: 188): „Kako lingvističke ideologije i diskurzivni obrasci koreliraju sa govorom žena? Kako se rodne ideologije manifestuju u govoru o ženama? [...] Koja je uloga institucija, medija i drugih društvenih struktura u formiranju i očuvanju rodni ideologija u govoru? Na koji način lingvistički korelati kulturnih modela utiču na održavanje i reprodukovanje društvenih odnosa rodne neravnopravnosti?”

148 U srpskoj akademskoj sredini i na prostoru bivše Jugoslavije, feministička lingvistika začetna je početkom 80-tih godina prošlog veka. Sva istraživanja fokusirana su na neku od ovih oblasti (up. Filipović, Kuzmanović Jovanović 2019: 179): (1) jezičke politike i planiranje, korpusnu lingvistiku, uključujući morfološke, leksikografske, semantičke i pragmatičke aspekte odnosa između imenskih oblika za označavanje žena, i položaja žene u društvu (najveći broj istraživanja pripada upravo ovoj grupi, v. na primer Savić et al. 2009); (2) rodnu ideologiju iz perspektive KSD-a i kritičke sociolingvistike (Filipović 2011; Kuzmanović Jovanović 2013; Bošković Marković 2021; Petrović 2022); (3) diskurzivnu konstrukciju rodnoг identiteta (Bogetić 2018, 2020).

Budući da diskurzivne promene ne samo odražavaju promene u društvu, već ih mogu i pokrenuti i podstaći, odnosno usporiti ili zaustaviti (Fairclough 1992), kroz potvrđivanje dominantnih normi, isključivanje marginalizovanih stavova i grupa, KSD su veoma pogodna paradigma za feministička istraživanja jezika. Ono što razlikuje ova istraživanja od drugih pristupa u feminističkoj lingvistici jeste ono što je glavna karakteristika KSD-a — to nisu neutralna istraživanja, već su okrenuta praksi, s jasno definisanom agendom društvene promene (Lazar 2014: 185). U feminističkim KSD-a rod je hijerarhijski ustrojena binarna struktura (Lazar 2014: 195) koja leži u osnovi asimetričnih odnosa moći u društvu. Feminističke KSD ukazuju na potrebu za neprestanim ispitivanjem diskurzivnih oblika ovih sistemskih rodnih i društvenih nejednakosti, naročito u savremenim društvima u kojima moć dejstvuje u suptilnim i prikrivenim oblicima.

Kritička analiza diskursa često je korišćena u analizama popularne kulture, u kojima traga za „dokazima nejednakih odnosa moći među učesnicima (...) u diskurzivnim događajima” (Duff, Zappa-Hollman 2013: 1). Popularna kultura je kompleksan i promenljiv koncept koji neposredno zavisi od „složene kombinacije različitih značenja termina *kultura* i *popularan*” (Storey 2014: 28). Jedna od mogućih definicija, kojom ćemo se i mi rukovoditi, jeste da je popularna kultura mesto na kojem nastaju „kolektivna društvena znanja” (Hall 2009: 122–123). U pitanju su široko definisana, interdisciplinarna i multimodalna polja istraživanja, čiji predmet mogu biti najrazličitiji žanrovi poput filmova, stripova, crtanih filmova, TV emisija, pop muzike, tabloida, video-igara i drugo, a analiza je usredsređena na multimodalne semiotičke prakse reprezentacije (Duff, Zappa-Hollman 2013: 2). Poseban fokus u ovoj vrsti istraživanja jeste na diskurzivnoj konstrukciji karaktera i konteksta, kao i načinu na koji su oni pozicionirani — marginalizovani, komodifikovani ili ismevani — zbog svojih društvenih ili jezičkih osobina.

Izazovi i perspektive

KSD slede različite teorijske i metodološke pristupe, i pritom, kao što smo u ovom kritičkom pregledu pokazale, neguju eklektičnost, inter- i transdisciplinarnost. Jedan od razloga za takvu heterogenost je taj što su diskursi višeslojni i multimodalni, te ispunjeni paradoksima i nekonzistentnošću. KSD, pak, spaja viđenje diskursa kao društvene akcije koja je ko-konstitutivna društvenim procesima, zatim problemska orijentacija u analizi, lingvistička ekspertiza, kontekstualizacija podataka i njihovo povezivanje sa socijalnim akterima. Takode, zajedničke su određene kritičko-teorijske premise i fokusiranost na diskurzivne mehanizme kojima se uspostavlja društvena moć, kao i suprotstavljanje društvenoj hegemoniji i diskriminaciji. Način delovanja društvene moći, opet, dodatno utiče na heterogenost KSD-a, jer se odnosi moći u društvu često prikrivaju ili zamagljuju, te je za njihovu kritičku analizu potrebno menjati, prilagođavati ili kombinovati različite teorije i metode. Kritičari zameraju KSD-u da su previše subjektivne, nenaučne, zatim da „sede na dve stolice” između društvenog istraživanja i političkog aktivizma, a neki smatraju da su previše ili premalo lingvistički orijentisane (Wodak, Meyer 2016: 22). Kritički analitičari diskursa često prepoznaju ograničenja svojih ideja i analiza, te stoga rade na razvoju paradigme, nastojeći sve više da u svoje analize uključe korpusnu lingvistiku i multimodalne vidove diskursa.

U periodu kasne moderne, koji odlikuje hegemonija neoliberalizma i tehnokrtija, KSD se suočava s brojnim društveno-političkim i akademskim izazovima, kao što su sve veći diskontinuitet i fragmentacija javnosti, tehnologizacija i tehnokratizacija društva, sveprožimajuća komodifikacija, visokotehnološka ekonomija, učvršćivanje klasne nejednakosti, sve veća prekarnost radnika, kolaps demokratije unutar formalno stabilnih demokratskih i hibridnih režima, jačanje desnih i populističkih ideologija, tenzije između centra i periferije, neokolonijalni pokreti, ideologije i ratni pohodi,

migrantske krize i dr. (McKenna 2004). Sve navedeno se veoma duboko odražava na dinamiku diskurzivnih praksi, pa stoga kritički analitičari diskursa pribegavaju novim načinima teoretisanja i analize, što je u vezi sa dinamičnim razvojem društvene teorije. Kako bi se ova paradigma dalje razvijala i zadržala svoju kritičku oštricu, neophodno je, pored ostalog, obratiti se glasovima koji dolaze izvan „osnovne” KSD zajednice — npr. postmarksistički ili postfukoovski pristupi diskursu (Krzizanovski, Forchtner 2016), te dalje istraživati diskurzivne strategije otpora, solidarnosti, kao i odnose centra i periferije (Majstorović 2021). Konačno, iznova preispitivati sopstvenu istraživačku i kritičku poziciju, te koja su to teorijska, ideološka i politička pitanja suštinska za preobražaj društva koje teži ukidanju diskriminacije i smanjenju društvene nejednakosti.

Bibliografija

- Ajšić, Adnan (2021), *Language and Ethnonationalism in Contemporary West Central Balkans: Corpus-based Approach*, London: Palgrave Macmillan.
- Angermüller, Johannes (2011), „Heterogeneous Knowledge. Trends in German Discourse Analysis Against an International Background”, *Journal of Multicultural Discourses* 6 (2): 121–136.
- Angermüller, Johannes, Dominique Maingueneau, Ruth Wodak (2014), „Jürgen Habermas: A Normative Conception of Discourse”, u Johannes Angermüller, Dominique Maingueneau i Ruth Wodak (prir.), *The Discourse Studies Reader. Main Currents in Theory and Analysis*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, str. 365–368.
- Apple, Michael (2004), *Ideology and Curriculum*, London: Routledge.
- Berrocal, Martina, Aleksandra Salamurović (ur.) (2019), *Political Discourse in Central, Eastern and Balkan Europe*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bhatia, Aditi (2013), „Critical Discourse Analysis: History and New Developments”, u Carol A. Chapelle (prir.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Oxford: Blackwell Publishing, str. 1453–1460.
- Bogetić, Ksenija (2018), „Normal Straight Gays. Lexical Collocations and Ideologies of Masculinity in Personal Ads of Serbian Gay Teenagers”, u Tomasso Milani (ur.), *Queering Language, Gender and Sexuality*, London: Equinox, str. 225–255.
- Bogetić, Ksenija (2020), „Co-opting the Neoliberal Manhood Ideal: Masculinity, Normativity, and Recursive Normalisation in Serbian Gay Men’s Digital Dating Profiles”, *Language in Society* 50 (1): 93–123.
- Bošković Marković, Valentina (2021), *Žene u jeziku: borci ili borkinje*, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Bourdieu, Pierre (1988), *Homo Academicus*, Stanford: Stanford University Press.

- Bourdieu, Pierre (1991), *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre, Loic J. D. Wacquant (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Brookes Gavin, Paul Baker (2021), *Obesity in the News: Language and Representation in the Press*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cap, Piotr, Urszula Okulska (ur.) (2013), *Analyzing Genres in Political Communication. Theory and Practice*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Chilton, Paul (2004), *Analysing Political Discourse. Theory and Practice*, London: Routledge.
- Chiapello, Eve, Norman Fairclough (2002), „Understanding the New Management Ideology: A Transdisciplinary Contribution from Critical Discourse Analysis and New Sociology of Capitalism”, *Discourse & Society* 13 (2): 185–208.
- Coates, Jennifer (2004), *Women, Men and Language. A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language*, London: Routledge.
- Curdt-Christiansen, Xiao Lan, Csilla Weininger (2015), „Introduction: Ideology and the Politics of Language Textbooks”, u Xiao Lan, Curdt-Christiansen i Csilla Weininger (ur.), *Language, Ideology, and Education. The Politics of Textbooks in Language Education*, London: Routledge, str. 1–8.
- Čomski, Noam (1984) [1957], *Sintaksičke strukture*, Novi Sad: Dnevnik, Književna zajednica Novog Sada.
- Donoghue, Matthew (2017), „Beyond Hegemony: Elaborating on the Use of Gramscian Concepts in Critical Discourse Analysis for Political Studies”, *Political Studies* 66 (2): 392–408.
- Duff, Patricia, Sandra Zappa-Hollman (2013), „Critical Discourse Analysis of Popular Culture”, u Carol A. Chapelle (prir.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Blackwell Publishing, str. 1471–1476.
- Flowerdew, John (2013), „Critical Analysis of Political Discourse”, u Carol A. Chapelle (prir.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Oxford: Blackwell Publishing, str. 1421–1427.

- Fairclough, Norman (1992), *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman (1995), *Critical discourse analysis*, London: Longman.
- Fairclough, Norman (2000), *New Labor, New Language?*, London: Routledge.
- Fairclough, Norman (2003), *Analyzing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, London: Routledge.
- Fairclough, Norman (2012), „Critical Discourse Analysis”, u James Paul Gee i Michael Handford (prir.), *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, London: Routledge, str. 9–20.
- Fairclough, Norman (2014), *Language and Power*, London: Longman.
- Fairclough, Norman, Ruth Wodak (1997), „Critical Discourse Analysis”, u Teun van Dijk (ur.), *Discourse as Social Interaction*, Thousand Oaks: Sage, str. 258–284.
- Filipović, Jelena (2011), „Gender and Power in the Language Standardization of Serbian”, *Gender and Language* 5 (1): 111–132.
- Filipović, Jelena (2018), *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Filipović, Jelena, Ana Kuzmanović Jovanović (2019), „Serbian Gender Linguistics”, u Dennis Scheller-Boltz (ur.), *Language Policies in the Light of Antidiscrimination and Political Correctness: Tendencies and Changes in the Slavonic Languages*, Wiener Slawistischer Almanach 84, Frankfurt am Main: Peter Lang, str. 179–198
- Fowler, Roger, Bob Hodge, Gunther Kress, Tony Trew (1979), *Language and Control*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Freire, Paulo (2016) [1974], *Pedagogia do oprimido*, Rio de Janeiro/São Paulo: Paz & Terra.
- Foucault, Michel (1972), *The Archeology of Knowledge and The Discourse on Language*, New York: Pantheon Books.
- Foucault Michel (1980), *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, (prir.) Colin Gordon, New York: Pantheon Books.

- Foucault, Michel (1995) [1975], *Discipline and Punish. The Birth of the Prison* [prvo izdanje na francuskom 1975], New York: Vintage Books.
- Fuko, Mišel (2019) [1971], *Poredak diskursa. Pristupno predavanje na Kolež de Fransu, održano 2. decembra 1970. godine*, prev. Dejan Aničić, Loznica: Karpos.
- Glaser, Barney, Anselm Strauss (2006) [1967], *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*, Piscataway, NJ: Aldine Transactions.
- Goatly, Andrew (2000), *Critical Reading and Writing*, London: Routledge.
- Gramsci Antonio (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, New York: International Publishers.
- Habermas, Jürgen (1974) [1964], „The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964)”, Translated from German to English by Sara Lennox and Frank Lennox. *New German Critique* 3: 49–55. (Originalno objavljen u: *Fischer Lexicon, Staat und Politik*, Frankfurt am Main, 1964, str. 220–226).
- Habermas, Jürgen (1985), *The Theory of Communicative Action*, Boston: Beacon Press.
- Hall, Stuart (2009), „The Rediscovery of Ideology: The Return of the Repressed in Media Studies” u John Storey (prir.), *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*, London: Pearson/Longman.
- Halliday, M. A. K. (1978), *Language as Social Semiotic*, London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. (1985), *Introduction to Functional Grammar*, London: Edward Arnold.
- Harris, Zellig (1952), „Discourse Analysis”, *Language* 28: 1–30.
- Horkheimer, Max (1937), „Traditionelle und kritische Theorie”, *Zeitschrift für Sozialforschung* 6 (2): 245–292.
- Hyland, Ken (2004), *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Ilić (Mandić), Marija (2012), „Preseljenje Roma ispod Gazele u političkom diskursu: primer društvene (ne)odgovornosti i

- reprodukcije rasizma”, u Tibor Varadi i Goran Bašić (ur.), *Promene identiteta, kulture i jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, str. 391–416.
- Ilić (Mandić), Marija (2014), *Discourse and Ethnic Identity: The Case of the Serbs from Hungary*, Frankfurt: Peter Lang.
- Ivković, Marjan, Tamara Petrović Trifunović, Srđan Prodanović (2019), „The Hybrid Discourse of the Serbian Antibureaucratic Revolution”, *Nationality Papers* 47 (4): 597–612.
- Jovanović Srđan, M. (2018a), „Headlines as Fake News: Discursive Deception in Serbia’s Daily Informer (2012–2018)”, *Central and Eastern European Review* 12 (1): 1–22.
- Jovanović, Srđan, M. (2018b), „You’re Simply the Best’: Communicating Power and Victimhood in Support of President Aleksandar Vučić in the Serbian Dailies *Alo!* and *Informer*”, *Journal of Media Research* 11 (2/31): 22–42.
- Jovanović, Srđan M. (2019), „Fractured Discursivity: Discursive Governance in Serbia in Relation to Nationalism and Xenophobia (2012–2016)”, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 27 (2–3): 155–171.
- Kolstø, Pål (ur.) (2009), *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts. Representations of Self and Other*, Ashgate.
- Kramsch, Claire (1998), *Language and Culture*, Oxford: Oxford University Press.
- Kress, Gunther (2001), „From Saussure to Critical Sociolinguistics: The Turn towards a Social View of Language”, u Margaret Wetherell, Stephanie Taylor i Simeon J. Yates (prir.), *Discourse Theory and Practice: A Reader*, Thousand Oaks: Sage, str. 29–38.
- Kress, Gunther (2010), *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*, London: Routledge.
- Kress, Gunter, Teo van Leeuwen (2001), *Multimodal Discourse. The Modes and Media of Contemporary Communication*, London: Arnold.
- Krzyżanowski, Michał (2010), *The Discursive Construction of European Identities. A Multi-Level Approach to Discourse*

- and Identity in the Transforming European Union*, Frankfurt: Peter Lang.
- Krzyżanowski, Michał, Bernhard Forchtner (2016), „Theories and Concepts in Critical Discourse Studies: Facing Challenges, Moving beyond Foundations”, *Discourse & Society* 27 (3): 253–261.
- Kuzmanović Jovanović, Ana (2013), *Jezik i rod. Diskurzivna konstrukcija rodne ideologije*, Beograd: Čigoja štampa.
- Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, Robin (1973), „Language and Woman’s Place”, *Language in Society* 2 (1): 45–79.
- Lazar, Michelle M. (2014), „Feminist Critical Discourse Analysis”, u Susan Ehrlich, Miriam Meyerhoff i Janet Holmes (prir.), *The Handbook of Language, Gender, and Sexuality*, Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, str. 180–199.
- Lin, Angel (2012), „Critical Discourse Analysis: Overview”, u Carol A. Chapelle (prir.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Livingstone, Sonia (2009), „On the Mediation of Everything: ICA Presidential Address 2008”, *Journal of communication*, 59 (1): 1–18.
- Majstorović, Danijela (2009), „Generic Characteristics of the Office of the High Representative’s Press Releases”, *Critical Discourse Studies* 6 (3): 199–214.
- Majstorović, Danijela (2021), *Discourse and Affect in Postsocialist Bosnia and Herzegovina. Peripheral Selves*, London: Palgrave Macmillan.
- Mandić, Marija (2021), „The Serbian Proverb Poturica gori od Turčina (A Turk-convert is Worse Than a Turk): Stigmatizer and Figure of Speech”, u František Šístek (ur.), *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*, New York and Oxford: Berghahn Books, str. 170–193.

- McHoul, Alec (2005), „Discourse, Foucauldian Approach”, u Keith Brown (prir.), *Encyclopedia of Language and Linguistics* 1–14, Amsterdam: Elsevier Science, str. 680–686.
- McKenna, Bernard (2004), „Critical Discourse Studies. Where to from Here?”, *Critical Discourse Studies* 1 (1): 9–39.
- Moscovici, Serge (2000), *Social Representations. Explorations in Social Psychology*, Cambridge: Polity Press.
- Musolf Andreas (2004), *Metaphor and Political Discourse. Analogical Reasoning in Debates about Europe*, London: Palgrave Macmillan.
- Pennycook, Alister (2008), „Critical Applied Linguistics and Language Education”, u Nancy Hornberger (prir.), *Encyclopedia of Language and Education*, New York: Springer.
- Petrović, Tanja, (2022), „Gender-sensitive Language Use in Serbia: Between Linguistic Nationalism and Box-checking Performance”, *Gender and Language* 16 (3): 216–240.
- Reisigl, Martin (2013), „Critical Discourse Analysis”, u Robert Bayley, Richard Cameron i Ceil Lucas (prir.), *The Oxford Handbook of Sociolinguistics*, Oxford Handbooks; <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199744084.013.0004> (pristupljeno 4. 11. 2022).
- Reisigl, Martin, Ruth Wodak (2009), „The discourse-historical approach (DHA)”, u Ruth Wodak, Michael Meyer (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Thousand Oaks: Sage, str. 87–121.
- Rheindorf, Markus (2019), *Revisiting the Toolbox of Discourse Studies New Trajectories in Methodology, Open Data, and Visualization*, London: Palgrave Macmillan.
- Rogers, Rebecca (2011), *An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education*, London: Routledge.
- Savić, Svenka, Marijana Čanak, Veronika Mitro, Gordana Štasni (ur.) (2009), *Rod i jezik*, Novi Sad: Centar za ženske studije.
- Sayer, Andrew (2009), „Who’s Afraid of Critical Social Science?”, *Current Sociology* 57 (6): 767–786.
- Schiffrin, Deborah, (1994), *Approaches to Discourse*, Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

- Silaški, Nadežda, Tatjana Đurović, Biljana Radić-Bojanić (2009), *Javni diskurs Srbije. Kognitivističko-kritička studija*, Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Slijepčević Bjelivuk, Svetlana (2021), *Reklamno-propagandni žanr u srpskom političkom diskursu*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Sosir, Ferdinand de (1969) [1916], *Opšta lingvistika*, Beograd: Nolit.
- Storey, John (2014), *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction*, London: Pearson/Longman.
- Sunderland, Jane (2004), *Language and Gender*, London: Routledge.
- Šarić, Ljiljana, Mateusz-Milan Stanojević (ur.) (2019), *Metaphor, Nation and Discourse*, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Toh, Glenn (2013), „Critical Analysis of Discourse in Educational Settings”, u Carol A. Chapelle (prir.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Oxford: Blackwell Publishing, str. 1408–1415.
- Triece, Mary (2018), „Ideology in Marxist Traditions”, *Oxford Research Encyclopedia of Communication*, <https://oxfordre.com/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-557> (pristupljeno 19. novembra 2022).
- Van Dijk, Teun (1984), *Prejudice in Discourse*, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Van Dijk, Teun (1987), *Communicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk*, Thousand Oaks: Sage.
- Van Dijk, Teun (ur.) (1993a), Thematic Issue „Critical Discourse Analysis”, *Discourse & Society* 4 (2).
- Van Dijk, Teun (1993b), „Principles in Critical Discourse Analysis”, *Discourse and Society* 4 (2): 249–283.
- Van Dijk, Teun (1997), „Discourse as Interaction in Society”, u Teun van Dijk (ur.), *Discourse as Social Interaction*, Thousand Oaks: Sage, str. 1–37.
- Van Dijk, Teun (2003), *Ideología y discurso*, Barcelona: Ariel.
- Van Dijk, Teun (2009), „Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach”, u Ruth Wodak i Michael Meyer (ur.),

- Methods for Critical Discourse Analysis*, Thousand Oaks: Sage, str. 62–86.
- Van Dijk, Teun (2015), „Critical Discourse Analysis”, u Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton, Deborah Schiffrin (ur.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, str. 466–485.
- Van Leeuwen, Theo (2008), *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*, Oxford: Oxford University Press.
- Van Leeuwen, Theo (2016), „Discourse as the Recontextualization of Social Practice: A Guide.”, u Ruth Wodak, Michael Meyer (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Thousand Oaks: Sage, str. 138–153.
- Weber, Max (2001) [1922], *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, London: Routledge.
- Wilson, John (2001), „Political Discourse”, u Deborah Schiffrin, Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton (ur.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford: Blackwell Publishers, str. 398–415.
- Whorf, Benjamin Lee (1956), *Language, Thought and Reality*, Cambridge (MA): MIT Press.
- Wodak, Ruth (ur.) (1989), *Language, Power and Ideology*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Wodak, Ruth (2001), „The Discourse Historical Approach”, u Ruth Wodak i Michael Meyer (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Thousand Oaks: Sage, str. 63–94.
- Wodak, Ruth (2006), „Dilemmas of Discourse (analysis)”, *Language in Society* 35 (4): 595–611.
- Wodak, Ruth (2011), „Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis”, u Jan Zienkowski, Jan-Ola Östman i Jef Verschueren (ur.), *Discursive Pragmatics*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, str. 50–65.
- Wodak, Ruth (2012), „Politics as Usual: Investigating Political Discourse in Action”, u James Paul Gee, Michael Handford (prir.), *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, London: Routledge, str. 525–540.

- Wodak Ruth, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, Karin Liebhart (2009), *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, Ruth, Michael Meyer (2009), „Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology”, u Ruth Wodak, Michael Meyer (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Thousand Oaks: Sage, str. 1–31.
- Wodak, Ruth, Michael Meyer (2016), „Critical Discourse Studies: History, Agenda, Theory and Methodology”, u Ruth Wodak, Michael Meyer (ur.), *Methods of Critical Discourse Studies*, Thousand Oaks: Sage, str. 1–22
- Zienkowski Jan, Jan-Ola Östman, Jef Verschueren (2011), *Discursive Pragmatics*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.

